

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՑ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԻ

1935 — 1936 ՇՐՋԱՆԻ

Այս երկրորդ անգամ է որ Առաք. Ս. Աթոռոյս հովանւոյն տակ տեղի կ'ունենայ պարզեաբաշխութիւնը «Սրբոց Թարգմանւոց» — Դուրեան Գրական Մրցանակի. առաջինը կատարուած ըլլալով երկու տարի առաջ. 1934 հոկտ. 28ի Սրբոց Թարգմանւոց կիրակիին:

Այդ առաջին անգամին մրցանակի ներկայացուած էին ութ գործեր, որոնցմէ մին միայնակ, Բրոֆ. Հրաչեայ Աճառեանի «Պատմութիւն Հայերէն լեզուի» ստացաւ լիազուտօր պարգէւ: Միւս եօթնէն չորսը, թէ՛ն արժէքաւոր գործեր, բայց ամէն մասամբ համաձայն եղած չլինելով Մրցանակի կանոնադրին ինչ ինչ տրամադրութեանց, թողուած էին աննկատ. մնացեալ երեքէն առաջինը Պ. Կ. Բասմաճեանի «Հայկական գրամագիտութիւնը», թէ՛ն արժանի դատուած էր մրցանակի, բայց, առ ի չգոյէ տրամադրելի գումարի, պարզեաբաշխութիւնը յետաձգուած էր յաջորդ պատեհութեան, այսինքն այս անգամի. երկրորդը՝ Պ. Յակոբ Օշականի «Վահան Թէքէեանի և ժամանակակից արեւմտահայ գրականութիւնը», կարելի չեղաւ նկատի առնել, զի ֆինիլին տեղեկագրութիւնը պարզեաբաշխութեան հանդէսին իսկ գեռ չէր ստացուած. երրորդը՝ Տ. Գարեգին Արքեպօ. Յովսէփեանի «Հոգեկան կեդրոններ և Կլածորի բարձր դըպրոցը Պոսեանց իշխանութեան մէջ», մըրցանակի առաջին շրջանի փակումէն յետոյ միայն ստացուած ըլլալով՝ հարկադրօրէն թողուած էր այս անգամի:

Իսկ յընթացս այս երկրորդ շրջանի, մրցանակի ներկայացուեցաւ միակ գործ մը, «Քաջանց Տուն», զոր զրկած էր Պ. Ստեփանոս Կանայեան, Հայաստանէն:

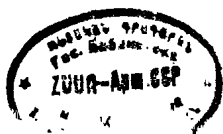
Հիտւեաբար, Ուսումնական Խորհուրդը, որ, ըստ կանոնադրի, «Գրական Յանձնաժողով»ի հանգամանքով, պաշտօն ունի կատարելու մրցանակի այս գործին պատկա-

նեալ բոլոր տնօրինութիւնները, այս անգամ սեղանի վրայ ունեցաւ Պ. Բասմաճեանի, Պ. Օշականի, Տ. Գարեգին Սրբազանի և Պ. Կանայեանի յիշատակեալ չորս գործերը:

Ասոնցմէ առաջինին մասին քննողական, տեղեկագրական և զնահատական աշխատութիւնք լրացած էին արդէն, նախորդ շրջանին, գործին բաղկացութեան և արժէքին վերաբերմամբ ևս մանրամասնութիւնք հաղորդուած ըլլալով Ուսումն. Խորհուրդի առաջին տեղեկագրութեան մէջ. այս գրութեան մէջ ոչինչ ունինք անոր ներկատմամբ ըսելիք՝ բացի պարզեի պարագայէն, որ այս անգամ միայն որոշուեցաւ. ինչպէս պիտի յայտնենք յետոյ, իր կարգին:

Յաջորդ տողերուն մէջ ուրեմն, պարտականութիւն ունինք խօսելու վերջին երեք գործերու մասին միայն, որոնցմէ առաջինին (Օշականի գործին) քննութիւնը յանձնուած էր, ինչպէս կը յիշէք, Պ. Միք. Կիւրճեանի՝ յԱզգ. քսանդրիա, իսկ երկրորդինը՝ (Գարեգին Սրբազանին) յանձնուեցաւ Պրոֆ. Ն. Աղոնցիի՝ Պրիւքսէլ, և երրորդինը (Ս. Կանայեանինը)՝ Պ. Ն. Աղալեանի՝ ի Պէյրութ, որոնք, երեքն ալ, շնորհապարտ զգացմամբ կը յայտագրենք, սիրով կատարեցին ինչ որ խնդրած էինք իւրեանցմէ, յօգուտ հայ գրականութեան և բանասիրութեան:

Պ. Օշականի գործը, գրական ուսումնասիրութիւն մըն է՝ սիրով բայց լրջօրէն քննական ոգով գրուած: Թէեւ «Վահան Թէքէեան եւ արեւմտահայ ժամանակակից գրականութիւնը» խորագիրն ունի ան, բայց ժամանակակից այդ գրականութեան նուիրուած է 17 էջերէ բաղկացած առաջին գլուխը միայն, որ՝ այսպէս՝ շրջանակ մըն է միայն գեղեցիկ պատկերի մը, որ Թէքէեանի հոգւոյն և բանաստեղծական գործերու վերլուծական զննութիւնն ու նկարա-

գրութիւնն է: Ամբողջ գործը, ընդամենը 189 մանրատառ մեծադիր էջեր, կը բաժանուի, բացի յիշեալ առաջինէն, չորս գլուխներու: «Բանաստեղծը եւ իր գործերը», «Հրապարակագիրը», «Գրողիկագիրը», «Վիպագիրը», իւրաքանչիւրը, առաջինը, մասնաւորապէս, իր ստորաբաժանութիւնով եւ ի հարկին ասոնց եւս ենթամասերով: Այսպէս, լայնագոյն մասը, ինչպէս արգարուութիւն պիտի ըլլար անշուշտ, կը տրուի բանաստեղծին: Յարգարար նկատի կ'առնուին Թէքէեանի չորս գործերը, «Տաղարանները», իր բառով, «Հոգեբան», «Հրապարակ Յարութիւնը», «Գէտ-գիշերէն մինչեւ արալայսը» եւ «Ալերը»: Բազմաթիւ մէջրերութիւններով այդ ամենէն՝ կը պատկերազարդուի այսպէս ըսեմը՝ մարդը ուսումնասիրութիւնը: Միւս երեք գլուխներուն մէջ հարեւանցի բայց ճշտադատ գնահատութիւնով մամուլը մշակին, վիպողին եւ ըրոնիկագրին, կը ներկայացունին Թէքէեանի գրական գործունէութեան միւս քանի մը երեսները, որոնց մէջ միշտ բանաստեղծը կամ քնարերգի, աւելի ճիշդ՝ «Բմացապաշտ քերթողն» է որ իր արձակին քնքար յուզականութեան մէջ ալ կը զգացնէ միշտ ինքզինքը:

Օշականի այս գործը, իր ամբողջութեանը մէջ, խանկալաւ տարփողանք մըն է մեր ժամանակի ամենէն մեծարժէք հայ բանաստեղծներէն մէկուն, գրուած յորդհամակրանքով եւ անվերապահ հիացումով, ուր սակայն միտքը չի պատրուիր բնաւ սիրտէն, զոր՝ ընդհակառակն՝ ինքն է որ կը տաքցնէ չսակարկուած գատողութեան մը անկեղծ շնչոտով, յատկութիւն՝ որ ամենէն մաքուր յատկանիւն է քննադատական առողջ եւ բարձր ոգիին, եւ որուն համար Օշականի այս գրութեան, հակառակ՝ ոչ թէ իր ոճին՝ որ անտարբել է՝ այլ իր գրելու կերպի երբեմն մէկին, որ իր ձեւն է այլեւս, գրական քննադատութեան ընտիր նմուշ մըն է մեր ներկայ մատենագրութեան մէջ:

Գարեգին Սրբազանի երկը, «Հոգեւոր կեդրոններ եւ Գլխաձոր բարձր դպրոցը Պոռնեանց իշխանութեան մէջ», թէ՛ն էպպիս երկրորդ մասն է իր «Խաղաքականք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մէջ» պատմա-նկարչական ուսումնասիրութեան, որուն

առաջին մասը ութ տարիներ առաջ, 1928ին, հրատարակուեցաւ Վաղարշապատ Պետրապոլի տպագրութեամբ, բայց ինքն ըստ ինքեան եւս կրնայ նկատուիլ առանձին կամ ամբողջական գործ մը: Տպագրութեամբ կամ Պոռնեանց ճան, որ, ԺԳՊՂ դարու առաջին կիսուն մէջերը, երբ, Բագրատունեանց շիւղումէն յետոյ, Սեւնուքեան արշաւանքներու սաստկութեան երեսէն բոլորովին անյայտացած էին հայ իշխանական տոհմերու վերջին մնացորդներն ալ, Զաքարեանց օրով, այսինքն վրաց անուանական գերիշխանութեան տակ աւատակետական կազմակերպութեամբ ծաղկիլ սկսած Հայաստանի քաղաքական եւ զինուորական կեանքին մէջ երեւան եկաւ Սիւնեաց աշխարհի Վայոց-ձոր գաւառին մէջ, Օրբէլեանց կշտին, բայց անոնցմէ աւելի երկարակեաց լինելով:

Իշխանական այս Տունն էր որ տեւեց հինգ դարեր, ԺԳ-էն մինչեւ ԺԸ-ին սկիզբը, ծնունդ տալով քաղաքական գործիչներու կամ իշխաններու, որոնց մէջ ամենէն ակաճառորդներէն եղան Վասակ Պալանքեցի, իր որդիքը Զայուն եւ Գրիգոր խաղաքան, եւ յաջորդաբար Վասակ, Աշոտ, Պոռն խոժ իշխան, Ամիր-հասան, Պապար, Ելալ, Ամիր-հասան Բ., «Պարոն» Զումէ, Միրզապէկ, Բերթէլ, Ղալապէկ՝ որդի Քարամին, Դաւիթ մեծ, Դաւիթ փոքր, եւ վերջապէս իրենց վերջին շառաւիղը՝ Հայկական ազատագրութեան յետագոյն ռազմականներէն Իսրայէլ Օրին, որ 1711ին փակեց իր ողիսականը՝ Աստրախանի մէջ:

Սոյն այս խաղաքան կամ Պոռնեան Տան իշխանութեան քաղաքակրթական եւ հոգեւոր կեանքն է որ կը նկարագրէ Յովսէփեան Արքեպիսկոպոս՝ մրցանակի առաջարկած այս աշխատութեան մէջ, որ իր այդ պարտականութեամբ նոյն իսկ կը ներկայացնէ մեծագոյն շահեկանութիւն:

Կարելի չէ անշուշտ ըսել թէ իրեւ հայ բնագիտական երկ բոլորովին նորութիւնն է ան, քանի որ իրմէ առաջ Շահխանիւսեան եպիսկոպոս իր «Ստորագրութիւն Հայաստանի գործին», Բարխուժարեան եւ Սմբատեան եպիսկոպոսներ՝ իրենց տեղադրական հատորներուն, Հալապեան՝ Ազգագրական Հանդէսին, եւ մանաւանդ Հ. Ալի-

չան իր համագործակցություններին «Սիսականոյի մէջ, աւելի կամ նուազ մանրամասնութեամբ գրած են այս մասին: Բայց այդ աւելնը, հեռու՝ նուազեցնելէ արժէքը հմուտ հոգեւորականին այս գործին՝ ընդհակառակն աւելի կը շեշտեն զայն, քանի որ կարելի է անտեսել անոր ոչ միայն առաւելագոյն և բազմաբովանդակ ընդարձակութիւնը, այլ նաև այն հանգամանքը թէ անոր հեղինակը բոլոր վայրերն անձամբ այցելելով՝ ինքնին տպաւորուած, քննած, արձանագործելուները ճշգրտած, թերիները լրացուցած և ըստ այնմ իբրև լիակատար ամբողջութիւն հրապարակ հանած է զայն: Բայց ոչ այսուպիսի միայն. Տ. Գարեգին Սրբազանի գործը սոսկ տեղագրական և վիճակագրական աշխատանք է. այդ բանը ի յայտ կուգայ բուն գործին կրկնապատիկ թանձրութեամբ ստուար յանգրտածակա՞նք բաժինի մը մէջ, ուր դասաւորուած են արձանագրութեանց պատճէնները և յաճախ անոնց եւս և տեւաւորաններուն լուսատիւ պատկերները: Ատաղճներու հնազիտական չոր հաւաքում մը է և ան ուրեմն, այլ ուսումնասիրութիւն մը, այս բառով լուսագոյն հասկողութեամբ, ուր իրատես քննադատութեան մը լոյսով կը պարզուին և կը համագործին հայ անցեալին իրականութեան զանազան կողմերն ու երեւոյթները՝ այն խաւարին մէջ, որ Միջին դարը եղաւ:

Գրել վանքերու վրայ՝ այդ շրջանին առթիւ մասնաւորապէս, առանց չափազանցութեան՝ կը նշանակէ բացատրել Հայութեան հոգին. վասնզի անոնց մէջ է, ազգին կեանքին համար մերթ իբր մտաւորական ամրոց և յաճախ իբր մարտկոց ծառայած այդ Հաստատութեանց մէջ է որ դարձնուեցան անոր ինքնապահպանութեան և ինքնապաշտպանութեան բուն գէնքերը, հայ հաւատքը, հայ լիզուն, հայ գրականութիւնը, կրթութիւնն ու արուեստը: Ու Գարեգին Սրբազան զմալիլի կերպով կը կատարէ բացատրութեան այդ աշխատանքը՝ զգայուն մարդու, հաւատաւոր հայ հոգեւորականի և գիտուն մտաւորականի անվիճելի ձեռնհասութեամբ:

Գործը բաժնուած է վից զուգներու, հետեւեալ դասաւորութեամբ. Ա. Կնչառոյի, (34 էջը). Պոռչեանց հնագոյն հոգեւոր կե-

դրոնը, երեքմե Պահլաւունեաց սեպհականութիւն և Բջինի եպիսկոպոսութեան երկրորդ զխաւոր կեդրոն: Բ. Այրից կամ Դեղարդայ վանք, (35-84 էջը). Երկրորդ նշանաւոր հոգեւոր կեդրոնը Պոռչեանց, Նշանաւոր իր վիճակոր եկեղեցիներով, մասնաւորաբար Դեղարդայ տաճարով, որ հայ ճարտարապետութեան ամենէն հրաշակերտ նմոշներէն մին է: Գ. Աղջոց Ս. Սեփիանոս. Դ. Քանաթի վանքը, Ե. Կոթի և Ոծուպայ վանքը: Այս բոլորին շուրջ ընդ երկար կը յամենայ Սրբազանը, մի առ մի յառաջ բերելով իւրաքանչիւրին ոչ միայն սկզբնական շինութեան, այլ նաև ժամանակի ընթացքին անոնց կրած նորոգութեանց պատմական հանգամանքները, կը ներկայացնէ շինողները, շինութեան սատարողները, ինչ առթիւ անոնց շինուած ըլլալը, ճարտարապետական կառուցուածքը, այլուր գտնուած ուրիշ շէնքերու հետ անոնց ցոյց տուած ոճի հանգիստութիւնները, կը բացատրէ անոնց մէջ տիրող գեղարուեստական ձգտումները. մանրամասնօրէն կը թուէ և կը ներկայացնէ անոնց որմերուն մէջ ազուցուած վիճաբանակ հարձանագրութիւնները, կը խօսեցնէ այդ քարերը՝ ժամանակագրական և պատմագրական ճշգրտներ ընելով թուականներուն, և անոնց մէջ անուանուած անձերուն և ակնարկուած իրողութիւններուն մասին, և հնագրական հետեւութիւններ հանելով անոնց մէջ գործածուած տառերու ձեւերէն. կը նկարագրէ այդ օրբավայրերուն մէջ ծաղկած հոգեւոր և մտաւորական կեանքն ու մշակութային բարգաւաճանքը, իրենց դիմադրական բոլոր ելեւէջներով. կը խօսի անոնց մէջ գործադրուած զրչութեան և մանրանկարչական արուեստի մասին, համաձայն անոնց մէջ գրուած և այժմ էլ Միաձնի և Երևանի Մատենադարանները գտնուած զրագրիչներուն, որոնք ծանօթ են իրեն. կը խօսի այդ վանքերուն մէջ ապրած, կրթուած և ուսուցած կամ գործած մատենագիրներուն և մտաւորական գէմքերուն և արուեստագէտներուն վրայ, անբարաման տեղեկութիւններով իրենց գործերուն և արտագրութեան նկատմամբ: Այդ էջերուն մէջ են Ուշաուոր կեղանքը, Միսիթար Սյրիվանցի և շատ ուրիշներ, որոնք անուն մը ունին հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ, և կամ սրոնց

անուանենք անծանօթ էլին մնացած մոռացութեան մշուշին մէջ։

Բոլոր այս տեսակէտներով, սակայն, աւելի նշանաւոր է վերջին գլուխը, որ վերանագրուած է «Պաճորի բարձր գպրոցը կամ Համալսարանը», ինչպէս մասնաւորաւ է որդէն նաև իր գործին ընդհանուր տիտղոսը ևս։ Այդ Հաստատութիւնը, իր իսկ բառերով «Պաճեանց տոհմի պարծանքը՝ հոգեոր-քաղաքակրթական կեանքի գարգացման» տեսակէտով, որ բուն անուամբ կը կոչուէր «Աղբերց վանք» և աւելի հասարակօրէն՝ «Պաճոր» կամ «Գայլուծոր», հաւատակ պահան հոյն իսկ քան դար մը տեւած ըլլալուն, որուն համար իր տեղին իսկ անծանօթ մնաց յետոյ, ԺԴրդ գարու վերջին քառորդէն մինչև ԺԴրդ ին կէսը՝ հայ եկեղեցական գիտութեան և կրթութեան ամենէն կենդանի վառարանը կըլլաւ։ Վանք մը ըլլալէ աւելի վարժարան մը եղած է ան, «Վարդապետարան», «Աթոռ Սր. Վարդապետացն Հայոց», ինչպէս կը գտնուէ յիշատակարանի մը մէջ. կամ «Վանք բանասիրաց», «Երկրորդ Աթէնք պանծալի», «Մեծ դպրոստուն», «Արարաքաղաք ամենայն իմաստից», «Հռչակաւոր Ս. Մենաստուն համալսարան», ինչպէս աւելի հիացելի բառերով կը գովաբանեն՝ զայն ուրիշ գրիչներ, Գարեգին Սրբազան ինքզինքը կը գերեզնեցէ ցոյց տալու համար թէ այս նուիրական ուսումնաւարչին մէջ ինչպէս գոյացաւ այն մեծ շարժումը որ ընդ լայն եւ ընդ երկայն պիտի յեղաշրջէր մեր եկեղեցական աղգային ներքին կեանքը, ոյժ պատրաստելու եւ կազմակերպելու գիտազրուիւն ծրագրելու համար այն մեծ վըտանդին զէմ որ ԺԴ. դարու վերջէր պիտի պայթէր մեր կրօնական կեանքին վրայ, կը ներկայացնէ այդ շարժումին սկիզբը՝ Ներսէս վրդ., «Վարդ քալ վարժեալ ի գիր և յուսումն Թուանց», կրթուած Տարօնոյ Ս. Առաքեալ վանքին մէջ, աշակերտ Վարդան վրդ.-ի, որ աշակերտակիցն էր Կիրակոս Վանձակեցիի և Մայաքիտ արեւալի և աշակերտ Մխիթար Դոյշ աշակերտ Վանական վրդ.-ի, և ապա Ներսէսի աշակերտը Եսայի վրդ. Նչեցի. իր դարուն հսկան, իբրեւ կրթական գործիչ և եկեղեցական կազմակերպող, ուսուցիչ Յովէ. Որտանցւոյ՝ վարժապետին Դրիգոր Տաթեացւոյ.

եւ որուն աշակերտողներուն թիւն, ըստ Զամէանի, 363 ի կը հասնէր, իսկ իրմէ վարդապետական աստիճան ստացողներունը՝ ըստ Ալիշանի՝ 360։ Բացատրելէ վերջ թէ՛ Պաճորի գպրոցին կազմութիւնը իսկապէս հետեւանքն էր այն հազանագին՝ զոր հնչեցուցած էին Դր. Անուարդեցի կաթողիկոս և Հեթում Բ. Թաղաւոր, 1294 ի ծագատիկին պատշաճօրէն չպաշտպանելով աղ. եկեղեցւոյ տեսակէտը, պատմական մանրամասնութիւններով կը ցուցնէ թէ սպառնացող այդ վտանգը իրականանալէն ետքն ալ ինչպէս պայքարը այնքան իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ մղուեցաւ Ունիթորներու խուժումին զէմ նոյն ինքն Պաճորի առաջնորդութեամբ, մինչև որ շարժումին ղեկավարութիւնը ի վերջոյ անցաւ Որտանի եւ Տաթեւի գպրոցներուն, որոնց պիտի վիճակէր վերջնական յաղթանակի պատիւը. Ապա կը ներկայացնէ Պաճորի գպրոցը՝ արգիւնքները՝ Հայրիչին վերամշակման, աստուածաբանական և մեկնաբանական գրականութեան յառաջացման եւ առ հասարակ եկեղեցական եւ աղգային ուսմանց տեսակէտով։

Տեղեկագրի մը անձուկ սահմանը թոյլատու չէ աւելի երկարաբանելու այս կարեոր գործին մասին՝ կը վերջացնենք, ըսելով թէ անոր միայն այս վերջին գլուխը, առանց այլապէս արդէն կարեւոր միւսաներուն, ինքնին կ'արժէ գործն ամբողջ. թանկագին նպաստ մըն է մեր բանասիրական գրականութեան և միջնադարեան հնախօսութեան, եւ լուսարանութիւն մը Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ամենէն կարեւոր մէկ շրջանին, ձեռնհասութեամբ և հոգւով գրուած։

Եստ աւելի ընդարձակ և բազում տարիներու աշխատութեամբ մշակուած գործ մըն է այն՝ զոր Ս. Էջմիածնի Դէորդեան ձեմարանի նախկին ուսուցիչներէն Պ. Ստեփանոս Կանայեանց ներկայացուցած է մեր մրցանակին։ Անոր վերնագիրն է «Քարանձաւ» (Արշակունիք)։ Ժողովրդական վիպի

Մեր բանաւոր գրականութեան կամ Ժողովրդական բանահիւսութեան նուիրուած հետազոտութիւն մըն է ան, բաղկացած 849 մեծագիր էջերէ, որու մէջ համեմատական ուսումնասիրութեան կ'ենթարկուին «Շիրին

շահ և Բահր», «Բարակ շահ և Անուշ շահ», և «Խորով թագաւոր» տիտղոսուած երեք ժողովրդական զրոյցներ, զորի առնուած՝ առաջինը Կուլաքի, երկրորդը Մոկայց, երրորդը Նոր Պայազիտի Ղշլաղ գիւղի բարբառով։ Ըստ Կանայիտանցի, այս երեք զբոյցները գիմայեղուներն են միակ զրոյցի մը, որուն մէջ կը վիպուի Արշակունեաց Տան պատմութիւնը. և որովհետեւ Արշակունեաց մասին ընդարձակագոյն խօսող պատմիչն է Բիւզանդ Փաւստոս, Կանայեանց անոր պատմութիւնը կը նկատէ Քաջանց տան այս ժողովրդական վէպին դրականացուած փոփոխակը, որով և զրոյցները կը համարի աւելի հին և հետեւաբար աւելի սկզբնական և իսկատիպ քան զայն։

Հայ բանահիւսական պատմուածքներէն ազգային իսկական պատմութիւն դուրս բերելու միջոցը, զոր նախ Մկրտիչ Հիմնի կիրարկեց հայ բանասիրութեան մէջ՝ իր «Վէպը շնոյն Հայաստանի» գործովը, առաջին անգամ մատենագրական ուսում դարձաւ Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի մէջ, մեծանուն Կարապետ Կոստանեանի տեսութեան օրով եւ առաջնորդութեամբ։ Իր աշակերտներէն Մանուկ Աբեղեան, բազմաշմուռ բանասէր, աւելի ընդլայնօրէն և գիտնաբար մշակեց այդ տեսութիւնը, իր «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ», «Ազգային Վէպը» եւ «Հայ ժողովրդական վէպը» ուսումնասիրութիւններով։ Ուրիշներ եւս, ինչպէս Էօ, Գարեգին արքեպս, Ե. Լալայեան, Բագրատ Խալաթեանց, Էւալին, Նուիրուկեան Նման հետազոտութեանց, Շատ բան հաւաքուեցաւ և դասաւորուեցաւ մատենագրութեան մէջ հիւսուած առասպելներէն։ Մեծ աշխատանք թափուեցաւ համակարգելու և ծանօթաբանելու համար նաեւ անգլիկ զրոյցները. և մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ եղաւ Սաւմայ ծոնոր, ուրոյն քննութեան ենթակուեցան անոր բոլոր մասերը։ Այդ ձեռնարկին վերջին արդիւնքը եղաւ գիտնական ամէն առաւելութիւններով գեռ վերջերս Պետրաստի միջոցաւ Երեւան լոյս ընծայուած տոռար այն մատենաշր, գեռ Ա. Հատոր, ուր ամփոփուեցան այդ վէպին բոլոր բազմաթիւ փոփոխակները։

Կանայեանց, վաղուց ուսուցիչ Գէորգեան ձեմարանին և սկիզբէն հազարդ էջ-

միածնի մէջ նոյն իսկ յառաջ եկած այդ շարժումին, Կանուխէն զբաղեցաւ այս կարգի ուսումնասիրութիւններով. իր ճիգն է եղած գտնել, երևան հանել մոռացութեան մութին մէջ ծածկուած կամ որ եւ զպառճառով յետագայից ծանօթութենէն վրիպած զրական եւ պատմական բեկորներ կամ երեւոյթներ, և այդ կերպով իր նպատք բերել անցեալին վերակազմութեան գործին, որ մեծագոյն մտահոգութիւնը պէտք է ըլլայ բանասիրութեան լոյսով կատարուած պատմական ուսումնասիրութեանց։ Այդ ոգւով է որ գրած է ան իր «Անյայտ գաւառներ» խորագրուած մէկ գործը, եւ ուսումնասիրական ձեռնարկներ՝ ի մասին «Սասմայ ծոնոր»-ը, զորս «Ջովանց Տուն» կը կոչէ, և այն իսկ գործը, զոր հակադրաբար այդ վերջինին՝ կը յորջորջէ «Քաջանց Տուն»։ Այդ երկու կողուներն ալ առնելով, սակայն, այդ զրոյցներուն մէջ իսկ գտնուած անուանազական տուեալներէ։ Իր պաշտպանել ձգտած գաղափարին նկատմամբ իր ծայրայեղ մտասեւեռումը երբեմն զինքը թերեւ կը տանի բռնազբօսիկ եզրակացութիւններու, առարկայական որոնումներէ աւելի ենթակայական ցուցումներու ճամբէն տանելով իր դատումը. բայց ինչ որ ալ ըլլայ, մեծ է աշխատանքը զոր կը թափէ իր թիզը մշակելու համար, ու բազմաթիւ են շահեկան կէտերը, որոնք կը պարզուին այդ աշխատութեան ընթացքին։

Ամբողջ գործը բաժնուած է երկու մասերու. առաջինն է «Բնագիրներ» երկու ենթամասերով. երկրորդը՝ «Հետազոտութիւն», որ աշխատութեան աւելի քան երեք հինգերորդ բաժինը կը զբաւէ, և ունի եօթը ստորաբաժանութիւններ։ Սկսեց կ'ընեն հոս խորանայ թէ՛ այս երկու բաժիններու պարունակութեան և թէ՛ գործին բուն իսկ բանասիրական արժէքին՝ այսինքն առաջարկուած նպատակին հանդէպ ինչ աստիճանով ձեռք բերուած յաջողութեան հարցերուն մէջ։ Յարգելի քննիչը մեծ երկայնատութեամբ և մանրակրկիտ հետաքննութեամբ պարզած է այդ ամէնը իր տեղեկագրին մէջ։ Կուգեմ ըսել միայն թէ «Բնագիրներ»-ը մասին մէջ երեք զրոյցները իր իսկ բառով հիւսուածօրէն դասաւորուելու և տեսութեամբ արճիւրու կերպը, տեսակ մը պատմագրական համարաբարտ, զոր Կոստանեան

ևս գործադրած է Հայ Մարզպաններու շրջանին համար կազմած իր «Հիւսուած բանից նախին» պատմագրաց Հայոցը եռահատոր շարքին մէջ, այս տեղ շատ աւելի նըպաստակայարմար է՝ իրեն համար կէտագրուած լիսխճանին, քան այնտեղ Կոստանթնուսի գործին մէջ, եւ աւելի յստակօրէն կը ցուցնէ իրական աղբւրք որ կայ երեք զրոյցներուն միջեւ՝ թէ՛ յօրինուածքի կազմութեան եւ թէ՛ իւրաքանչիւրին մէջ շահագետող հասարակաց զաղափարին տեսակէտով:

Ներուի՛ ինծի քանի մը բառի մէջ ևս վեր առնել — անկախաբար իր ներքին խակական արժէքէն՝ որուն մասին Գննիչին դատումինն է անշուշտ բուն խօսքը — այն կարեւորութիւնը՝ զոր յընդհանուրն կրնայ ունենայ այս նկարագրող գործ մը, այժմ աւելի քան երեք, մեր զբական կեանքին մէջ:

Կանայեանի այս երկը, աւելորդ չըլլայ անգամ մը ևս յիշեցնել, կը պատկանի ժողովրդական բանահիւսութեան սեռի վիպասանական ճիւղին, որ ժողովրդական վէպն է, այսինքն անգիր կամ բանասեր գրականութեան այն գործերը, որ ամենահին ժամանակներու մէջ առանուռ հեղինակներէ յօրինուած, դարերու և սերունդներու մէջէն անցնելով, ենթարկուելով ժամանակի և միջավայրի աղեցնութեանց, յաւելումներով, յապաւումներով և փոփոխութիւններով քայլեր են իրենց ճամբան, իրենց մէջ ցոլացնելով՝ կէս-հէքեաթային և կէսպատմական հիւստածքի տակ՝ բարձր եւ յիշատակներ մարդկայինով և աստուածայինով, աւելի ճիշդ՝ զիցականով և զիւականով խառն գործողութեանց, եւ գէմքեր, որոնց վրայ ժողովուրդը սիրած է իր ցեղական մեծութիւնները պանծացնել: Գրական այդ սեռը զիւցազնական պատմութեանքն է ևս այն հանքն է, ուսկից դասական մեծ զիւցազնագութիւնները իրենց նախանիւթը՝ աստղան են առած, արուեստագիտօրէն զբականանալէ առաջ: Այսպէս է որ կազմուած են Հնդկաց մէջ Մահապարաքան եւ Ռաւոյանան, Ասորաբարեւացուց Կիլիւսեղը, Յունաց Իլիական ու Ռիդականը, և՛ Աղեքսանդրական շրջանին՝ Ապոլոնիոս Հռոդացիին Արգոնաւորդը, և աւելի ուշ, քրիստոնէական թուականի Ե. դարուն, Նոնոսի Դիոնիսականը, Լատինաց Ենեականը, յե-

տոյ՝ Լուկանոսի Փարալը, Պարսից Շաննամէն, Փրանսացուց Ռուանի Շանսոնը կամ Գանձքը, Գերմանացուց Նեպոլեոնը եւ գերը, որոնց կրօնական փիլիսոփայութիւնը և ժողովրդական հաւատալիքները ճանդէ յետոյ իր արտակարգ երեւակայութեամբ պիտի ընդլայնէ իր Աստածային հասկնէ՝ զուքեան մէջ, Թասսոյի Երուսաղէմ Ազատեալը, Աւստրիացուց Ռոտովֆ Հաւերդուէրին Հապարարը՝ Ալլիշանի բառով, որ թարգմանած է զայն, Գամիշեսի Լիւսիւսը եւ Միլտոնի Դրախտ Կորուսեալը, մաքրակրօն ընկերութեան այս զիւցազնագութիւնը, որուն մէջ քաղաքային պատերազմի կոխներուն գէմ կը հանդիպագրուի առաջին ընտանիքին մաքուր կենցաղը, և գեռ ուրիշներ, ամէնքն ալ մեծ հանճարներէ կերտուած կենդանի քնարներ՝ որոնց նուազութեւրը ժողովուրդին աղիքներէն են քաշուած միշտ:

Այս թուարկումին բնագոյրէն յաջորդող հարցումին՝ թէ Մենք ալ չենք ունեցած արգեօք զիւցազնական պատմութեանքներ՝ մեր մատենագրական պատմութիւնն է որ կը պատասխանէ ժողովուրդ մը՝ որուն փոքրիկը մինչեւ ժ.Ա. գար և աւելի յետոյ եւս անշուշտ, կը սիրմ մտածել մինչեւ Ռուսինեանց փառքի օրերը, կը շուագէր «Երկնի երկին եւ երկիր», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեւակ գեղեցիկի», «Ո՛սայր ինձ զօնու իմանի եւ զստատօն նաւաւարդի», «Երեւ զսկզկ Տրդատի նման երգեր, ժողովուրդ մը — պարտինք աւելցնել անմիջապէս — որ, թէ և «ածու փոքր», որուն կեանքին մէջ չէին բնաւ դադարած արութեան գործեր, չի կրնար ունեցած չըլլալ իր զիւցազնավէպերը: Եթէ մեր մատենագրութիւնը ժշատ եղած է՝ ամբողջութիւններ պահելու համար իր մէջ անոնցմէ, ժողովրդային անանդութիւնը, անգիր իրական նութիւնը ալ զանաբարան էր սակայն, որուն մէջ պէտք է պահուած ըլլային այդ տեսակէտով շատ թանկագին արժէքներ:

Այդ մտածումէն ոգևորուած էր որ շատեր, հայրենի երկրին մէջ, սկսան պրպտումի, ազգագրական եւ բանահիւսական պեղումի իրենց գործին: Շարժումին առաջին զարկը տուաւ Որիմանի դպրոցը, շուրջ երեք քառորդ դար առաջ, նախ ի Վարազ և յետոյ ի Տարօն. առաջին գործառուր եւ

դաւ Գարեգին եպս. Սրուանձտանց, որ իր «Համով Հոտովոն ու Մանանայն» շուտով լեցուց չմեռած գրականութեան իսկապէս քաղցրութիւններով, որոնց մէջ էր, ի մէջ ալլոց և Սասնայ ծոները: Մկրտիչ էմին խանդավառուեցան այդ յաջողութիւններէն: Ծարժումը Լազարեան Ճեմարանը ու գեորիլէ վերջ անցաւ էջմիածնի Գէորգեանը. ժողովրդային վէպերու փոփոխականները յաջորդաբար ընծայուեցան ի լոյս: Մնացեալին ակնարկեցինք արդէն վերև: Կը մնար ձեռք բերուած նւթերը դասաւորելու և անոնց մասին ուսումնասիրական աշխատանք կատարելու գործը. այդտեղ է որ ահա կը սկսի Արեղեանի, Բարխուդարեանի, Լալայեանի և մանաւանդ Կանայեանի գերը: Այս վերջինը, ուրիշներու թողլով ժողովրդական այդ վէպերուն գրական ուսումնասիրութեան հոգը, մասնաւորապէս գրադեցաւ անոնց պատմական արժէքով. վէպին մէջ պատմութիւնը որոնել, դիւցազնական պատմութեան քննարկում մէջ մեր անցեալին ամենէն կարեւոր շրջաններուն, իր բացատրութեամբ, «պատմական աստուածը» ցուցնել. այս եղաւ իր մեծագոյն մտահոգութիւնը: Այդ ուղղութեամբ է որ Սասնայ ծոներուն, այլ անուամբ «Ջրալեւ Տուն» վէպին մէջ մատնանշեց Մամիկոնեանց պատմութիւնը, և «Քաջաջ Տան» վէպին մէջ՝ Արշակունիքը: 1909ին, Թիֆլիսի մէջ կատարած իր բանախօսութիւնը այս մասին արթնցուց մեծ շահագրգռութիւն. իր եզրակացութիւնները թերեւ չհամոզեցին շատերը. բայց իր նկատողութիւնները արժանացան ընդհանուր համակրութեան. Ս. Մալխասեան հաճոյքով ողջունեց զայն:

Այս տողերուն մէջ իմ նպատակս է պաշտպանել Կանայեանի թեզը, «գործը»-ը, իր բառով. իր ամբողջ երկը կարգալէս վերջ՝ համամիտ եմ իր քննիչին, որ զայն ընդհանուր առմամբ վրիպած կը նկատէ առաջագրուած վախճանէն. բայց անկարելի է չգնահատել, ինչպէս քննիչն ալ կը շեշտէ, մեծ հետողութիւնը և մեծագոյն ևս աշխատանքը զոր ցոյց կուտայ նա այս առթիւ, և մասնաւորապէս, իմ կարծեօք, այն տեսութիւնը և ոգին զոր ի յայտ կը բերէ ան Հայոց հին պատմութեան և դիւցազնեղբայրութեան ատաղձները ժողովրդական վէպին մէջ մատնանշելու իր ջերմ հաւատքովը:

Մենք ունինք մեր դիւցազնական պատմութեան քննիչը, բայց տակաւին ոչ՝ արուեստագիտորէն մատենագրութեան մեր դիւցազնագրութիւնը, վասնզի առանց առաջիններուն դասաւորման եւ իրենց հատակոտոր վիճակին գտնելով պարզելու և համակարգելու աշխատանքին՝ չի կրնար ըլլալ վերջինը: Այս է պատճառը, որ մեր մէջ շուրջ մէկուկէս դարէ ի վեր փորձուած դիւցազնագրական գրութեան քննիչը, Վանանդեանցին Արփիական Հայաստանին և Ոսկորաբ, Թաւրիզեանի Սոս եւ Սոնդիային և Վարդգէս Մանուկը, Գարբ. Պատկանեանի Հայկերը, Արաւելը, Արայ Գեղեցիկը, Առնակն ու Կարդուր, Ման Պարեգին և այլն, կը մնան անարժէք գործեր, ոչ միայն իբրեւ միջակ տալանդի ծնունդ, այլ մանաւանդ որովհետեւ ենթակայական յղացումներ են սոսկ, և իրենց յօրինանքով (motive) քաղուած է ժողովրդային յղացումներէ. նոյն իսկ Բագրատունիի նման հակալի մը «վէպը», Հայ Դիւցազն, որ կատուցուած է Իլիականի յատկազմին վրայ, թէ և կոթող հայ լեզուի գեղեցկութեան և իբր բանաստեղծութիւն իսկ թերեւ մեծ յաջողութիւն, ակնարկուած վերջին պատճառով՝ հեռի կը մնայ իր տիպարին գրաւիչ կենդանութենէն: Հայ ժողովրդական վէպին խուզարկութիւնը ամբողջացնել է անոր ուսումնասիրութիւնը կատարելագոյն աստիճանի մը հասցնելէ վերջ միայն պիտի կարենանք ունենալ Հայ Հոմերոսը: Իսկ այդ կը լինի այնքան շուտով որքան աւելի թափով եւ քննական առողջ ոգով կատարուի այն աշխատանքը, որուն նուիրեալ մշակողն է եղած Ս. Կանայեանց:

Ահաւասիկ ներկայ գրական մրցանակին առարկայ եղած չորս գործերէն երեքին մասին մեր խօսքը, աւելի կամ նուազ երկար՝ համեմատութեամբ անոնց ոչ թէ արժէքին, այլ այդ արժէքը շօշափելի ընծայելու համար անհրաժեշտ թուած պարագային:

Բայց թէ ի՞նչ եղած է անոնց մասին իրենց քննիչներուն խօսքը, հրապարակապիտի տեսնուի այդ, երբ յառաջիկայ ամիսն սկսեալ Սիմին մէջ յաջորդաբար հրատարակուին անոնց տեղեկագրերները. որոնց՝ կը բաւականանանք համառօտ ամփոփումները միայն դնելով այստեղ:

Պ. Միքայել Կիրճեան, որուն յանձնուած էր քննութիւնը Պ. Օշականի գործին, զայն կը համարէ Վեր ժաւալովը պատկանելի և որակովը թանկարժէք բազմամասն ու խղճամիտ ուսումնասիրութիւն մը, կատարուած՝ անթերի ձեռնհասութեամբ արուեստագէտի զգացողութիւն և արտայայտութեան մեծ կարողութիւն ու նեցող զբազէտ քննադատի, որ խանգաւառ հասկցողութեամբ կը սիրէ բանաստեղծը և կը հիմանայ տնոր վրայ, և իրեն համար խղճի պարտականութիւն մը կարծես կը համարէ (ինչպէս Պոտրլէո իր ուսումնասիրութեամբը՝ հանճարի եղբոր մը՝ է. Բօի մասին) Թէքէեանը անգիտացողներուն ճանչցնել զայն, իրեւ մեր ամենէն ազնուական, խորագգաջ, անձնական, կատարեալ, իմացապաշտ. «Նոնտորութեան սկզբնական մեղքէն զերծ մնացած» բանաստեղծը և նոյն ատեն մեծազոյն վարպետը մեր աշխարհաբար ոտանաւորին։ Կիրճեան ութ մեծաղիւր էջերու մէջ կը վերջացնէ այն քան յստակաւ միտ արդարադատութեամբ տողած իր տեղեկագրութիւնը՝ քանի մը գիտողութիւններով ի մասին Օշականի մերթ ընդ մերթ խրթնաբան ոճին, ինչպէս նաև Թ. Թէրզեանի, Ռ. Պէրպէրեանի և Տ. Ձրագեանի վերաբերմամբ իր գաղափարներուն, զորս կը գտնէ անիրաւ և անհարկօրէն արհամարհոտ Բրոֆ. Ն. Աղոնցի տեղեկագիրը՝ նըկատմամբ Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսի գործին, բացի քանի մը նկատողութիւններէ՝ ի մասին արձանագրութեանց պատճեններուն և անոնց մէջ եղած անուններու ճշտորոշման առթիւ եղած թեթեւ զանցառութեանց, լիովին գնահատական է։ Չայն կը համարէ Վայ յալկոյթի պատմութեան համար մի խոշոր նպատակ, իրեն ուսումնասիրութիւն ամէն մասամբ չհազարգուական թուականի մը, որ յետ-բազմատունեան ժամանակաշրջանն է, և ազգային-եկեղեցական կարևոր երկունքներով յղի կացութեան մը։ Հեղինակին մասնաւորաբար Դլաձորի դպրոցին վերաբերմամբ պարզուած տեսութեանց մէջ կը տեսնէ ներգործութիւնը այդ հաստատութեան բարձր ոգիին. աշխարհայեցողութեամբ Սրբազանիլը եղած է իր ամբողջ կեանքի ընթացքին. ու ջերմագին պրոտատիքներով արժանի կը նկատէ զայն մրցանակի։

Գալով Պ. Ս. Կանայեանի գործին համար Պ. Ն. Աղբալեանի գրածին, ինչպէս կանխառ ակնարկեցաւ՝ մանրաղնին տեղեկատուութիւն մըն է ան, 47 մանրատառ միջակ էջերէ բաղկացած։ Վարդիի Գննիլը կը ներկայացնէ զայն երկար տարեներու արդիւնք աշխատակից երկ մը. զոր կը նկարագրէ և կը վերլուծէ մանրամասնօրէն։ Եւ, յետ բազում նրանական ցուցումներու, թէև զայն վրիպած կը համարի Վեր հիմնական դրութեան մէջ, բայց յիշելով անոր բազում ուրիշ առաւելութիւնները, զոր օր. Վերբէ համեմատական հետազոտութիւն երեք հայ գրողների, և իրը այդ իրը տեսակի մէջ առաջին և եղակի աշխատութիւնն, և այլն, և այլն, թոյլ չի տար զայն համարել անարժէք գործ, և հետևաբար կը փափաքի որ վարձատրուի մրցանակաւ։

Գննիլներու դատաստաններուն այս ամփոփ համառոտութիւն վերջ կը հասնինք մըլքաններին պարզեաններուն բաշխման հարցին, որ, առանց այլ և այլի, ամենէն փափուկ կէտն է հարցին. փափուկ՝ անոր համար որ մտքի և սրտի արդիւնքները նիւթական փուխարներով երկունք կը լցունք զորքէն, երբ մասնաւոր ներկայացուած արժէքաւոր երկերուն հանդէպ՝ մեծ չէ տրամադրելի գումարը. ու պատմութեան մէջ ալ յաճախադէպ չեն եղած օգոստական պարգեւատրութիւնները, որոնցմով Ոկտաւիանոս կը վարձատրէր Վերդիիոյ, Ենէականին մէն մի տողին ի հաշիւ։

Այս պատճառաւ Ուսումնական Խորհրդոյ մէջ առանձին ուշադրութեան և արժեքաւոր գումարական այս պարագան։ Մատուցուած բոլոր երկերը արժանի էին մրցանակի, թէ՛ Գննիլներուն վկայութեամբ, և թէ՛ Ուսումն. Խորհրդի տպագրութեամբ եւ համոզումով. անոնցմէ իւրաքանչիւրը առաջնակարգ արժէք ունէր ճշտ իւրում սեռիւ. մին իրեն հնապատմական, միւսն իրեն զբաղեցողական, երրորդն իրեն եկեղեցապատմական-հնախօսական, չորրորդն իրեն բանահիւսական. այնպէս որ եթէ այս սեռերէն ամէն մէկին համար ուրոյն արցանահեր եղած լինէին, իւրաքանչիւր պատկազնէր իրեն ամբողջ Միւս կողմանէ գործնական չը թուեցաւ որ մրցանակը մէկի մը

միայն, ինչպես անցեալ անգամ, կամ երկուքի բաշխուելով, պարտական մնայ միւսս ներուհն, ու աւելի պատշաճ երեցաւ մեր ձաւորաբար գործադրել պարգեւաբաշխութեան կերպը Կ. Պոլսոյ Իզմիրեանց գրական յանձնաժողովին, որուն սկզբանց վրայ արդէն կազմուած էր մերինը ևս, նոյն առնի ի նկատի ունենալով մեր կանոնադրութեան եւս այն տրամադրութիւնը, որ կը յանձնարարէ նախապատուութիւն տալ աւելի բանասիրական-հայագիտական ուսումնասիրութեանց: Այս հայեցողութեամբ, մրցանակի սեղանին վրայ եղած գործերը շարակարգուեցան հետեւեալ դասաւորութեամբ. 1. «Հոգեւոր Կեդրոններ եւ Գրաձորի Բարձր Դպրոցը Պոռնիսնց Իշխանութեան մէջ» 2. «Հայկական Դրամագիտութիւնը» 3. «Վահան Թէփեան եւ Արեւմտեան Ժամանակակից գրականութիւնը» 4. «Քաջանց Տուն (Արշակունիք)» Ժողովրդական Վեպ» Եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրին հեղինակին համար սահմանուեցաւ մրցանակ՝ ըստ նոյն կարգի՝ 40, 30, 25 եւ 25 ստերլին: Որոնց համագումարն է այս շրջանի մրցանակի ամբողջ գումարը 120 ստերլին: Կը մտածենք թէ, տուեալ պայմաններու և բացատրուած պարագաներու նկատմամբ, անարգար չէ այս պարգեւաբաշխութիւնը:

Կը շնորհակտորենք պսակուած այս գործերուն յարգելի երկասիրողները, Գեր. Տ. Գարեգին Արքեպս.ը, Պ. Յ. Օշականը եւ Պ. Ս. Կանայեանը, հայ բանասիրութեան եւ գրականութեան մատուցած իրենց ծառայութեան համար:

Ձերմագին շնորհակալութիւն կը յայտնենք Պատ. Քննիչներուն, ազնուազգաց գրագէտ Պ. Մ. Կիւրճեանի, մեծանուն Պրոֆ. Ն. Ազոնցի, և պատուական բանասէր Պ. Ն. Աղալանի, յօտարախոս պատասխանակամութեան համար, որով յանձն առին իրենց առաջարկուած աշխատանքը դարձեալ յօգուտ հայկական դպրութեանց և լաւագոյն մաղթանքներով յառաջիկային համար առաւելագոյն արդիւնքներու, փակուած կը յայտարարենք Սրբոց Թարգմանչաց—Դուրեանի Գրական Մրցանակի 1935—36ի շրջանը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՔԻԼՎԱՆ

Պաղեստինի Արեւելեան Ընկերութեան Սրուսադէմ հրատարակած The Journal of the Palestine Oriental Society պարբերականին ժԶ. հատոր, I թուահամարին մէջ հրատարակուած է Nelson Glueckի վերեւ նշանակուած խորագրով յօդուածը՝ որուն շահեկանութեան համար «Սիւնոի մեր ընթերցողներուն ուշադրութեան կը յանձնեմ:

1933ի Դեկտեմբերին, յօդուածագիրը՝ իբր վարել Երուսաղէմի Արեւելեան հետազոտութեանց Ամերիկեան վարժարանի, և Պ. Ժօրժ Հորսֆիլտ՝ Անգլոյրոգանանի Հնութեանց Հաստատութեան տնօրէնին խորհրդականը հետազոտութեան արշաւանք մը կը կատարեն Անգլոյրոգանանի արեւելեան անասպատին մէջ, Մաֆրաքէն Բիւլվաւ Այս արշաւանքի խմբակին միւս անդամներն էին՝ Ժօրժ Հորսֆիլտ, Հիւտ. Տէյթլէյլըր, Նիլսն Կլուէք և Օր. Ան Ֆըլլըր: Արշաւանքը կատարուած է գիտութեամբ Անգլոյրոգանանի կառավարութեան, որ տրամադրած է զինուորներ:

Հնաքարային շրջանի պատկանող նախապատմական կարեւոր նոր կայան մը գտնուած է Բիւլվայի մէջ: Աւազաքար հարկի հաւասար բլուրի մը մակերեսին վրայ գտնուած են այժմադրի և ուրիշ անասուններու նկարներ. գտնուած է նաև մարդու մը նկարը. նախապատմական մարդու մը առաջին պատկերը գտնուած է Արաբիոյ մէջ: Այս գիւտերը տեղեկագրուած են American Journal of Archaeology, հատ. ԼԷ. էջ 381—386 և Bulletin of American School, թուահամար 50, էջ 9—10: Համաձայն ուրիշ տեղեկագիրներու՝ Բիւլվայի մօտ կան ուրիշ բազմաթիւ բլուրներ, որոնց վրայ կը գտնուին նմանօրինակ նախապատմական նկարներ: Բիւլվայէն մինչև Ճաֆար ճանապարհին վրայ կը տեսնուի խիտ լայն քարասեղաններու դաշտ մը: Այս վայրերը կը կարօտին կանոնաւոր ըննութեան մը:

Աւազաքար բլուրին և անոր նախապատմական նկարներէն բուական հետու առեւտրեան կողմը արարական հնագոյն հաստատութիւն մը գտնուած է, բազմաթիւ